

Διαπολιτισμική εκπαίδευση: Θεωρητικές και εκπαιδευτικές προσεγγίσεις

Βασιλική Πασχαλιώρη, Εκπαιδευτικός Π.Ε. – Υποψήφια Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αιγαίου

Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Εννοιολογικές ερμηνείες και ανάλυση

Η *Διαπολιτισμική Αγωγή* νοείται κυρίως ως νέα παιδαγωγική αντίδραση θεωρητικού και πρακτικού τύπου σε μια μεταβαλλόμενη πολιτιστική πραγματικότητα, όπου η μετατόπιση των παραδοσιακών πολιτισμικών πλαισίων και η αναποτελεσματικότητα της λειτουργίας των παραδοσιακών αξιών στις νέες σχέσεις, καθιστούν το γενικό πολιτισμικό πλαίσιο αδιαπέραστο για το άτομο και το εκθέτουν σε ισχυρές δυσκολίες προσαρμογής και διαμόρφωσης της ταυτότητάς του (Κανακίδου & Παπαγιάννη, 1998: 15).

Ο όρος, λοιπόν, *διαπολιτισμική εκπαίδευση* δεν παραπέμπει σε ένα συγκεκριμένο και κοινά αποδεκτό μοντέλο εκπαίδευσης, αλλά σε ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών αναλύσεων σχετικά με τις επίκαιρες προϋποθέσεις εκπαίδευσης και των αρχών που πρέπει να διέπουν τη διδασκαλία και μάθηση στο πολυπολιτισμικό σχολείο. Η *διαπολιτισμικότητα* ορίζεται ως διαδικασία αναστοχαστικής αντίληψης και εμπειρίας του πολιτισμικού πλουραλισμού, αναγνώριση της ετερότητας και συνεργασίας μεταξύ ατόμων διαφορετικών πολιτισμών. Ως αποδέκτες της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης ορίζονται όλοι οι μαθητές ανεξάρτητα από την πολιτισμική τους προέλευση (Γκόβαρης, 2004: 14-15).

Για αυτό, όταν γίνεται αναφορά στη *διαπολιτισμική εκπαίδευση / αγωγή* θα πρέπει να τονίζεται το σύνολο των παιδαγωγικών αρχών με τις οποίες ρυθμίζονται τα μέτρα και οι διαδικασίες που απευθύνονται σε όλα τα μέλη ενός κοινωνικού συνόλου, όπου εκεί αναπόφευκτα υπάρχουν διαφοροποιήσεις στη νοοτροπία, στις αντιλήψεις, στον τρόπο ζωής. Ειδικότερα, ως *Διαπολιτισμική Αγωγή* μπορεί να χαρακτηριστεί εκείνο το είδος της αγωγής / εκπαίδευσης που:

- απορρέει από την πεποίθηση ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι
- θεωρεί ότι οι πολιτισμικές και γλωσσικές διαφορές δεν αποτελούν αποδιοργανωτικό παράγοντα, αλλά αντίθετα εκτιμώνται ως εμπλουτισμός και πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στα περιεχόμενα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων
- προσανατολίζεται και αποσκοπεί στην ισότητα ευκαιριών για όλους
- είναι ενάντια σε κάθε είδους διακρίσεις (Κανακίδου & Παπαγιάννη, 1998: 16-17).

Εδώ αξίζει να τονιστεί ότι η *διαπολιτισμική εκπαίδευση* είναι μια *αρχή* που βασίζεται στην ισοτιμία των πολιτισμών, ένα ιδεώδες και όραμα χωρίς σαφή όρια, έτσι ώστε η εφαρμογή της να υλοποιείται από τους εκπαιδευτικούς φορείς ανάλογα με την εκάστοτε κρατική πολιτική. Αυτή η χαλαρή αντιμετώπιση έχει ως αποτέλεσμα διαφορετικά εκπαιδευτικά μέτρα στον τομέα αυτό από τις τοπικές αρχές και τα σχολεία.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι το *σχολείο* ως κοινωνική μονάδα και ως θεσμός θα πρέπει να στηρίζει το διάλογο με άλλους φορείς κοινωνικοποίησης και ιδιαίτερα με τους γονείς, τους οποίους θα πρέπει να αντιμετωπίζει ως συνεργάτες και να ενισχύει τους δεσμούς οικογένειας – κοινότητας με απώτερο στόχο τη συναισθηματική ισορροπία των νεαρών μελών της κοινωνίας (Κανακίδου & Παπαγιάννη, 1998: 47).

Μοντέλα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης: Βασικές έννοιες και ανάλυσή τους

Η αλλαγή της ελληνικής κοινωνίας σε πολυπολιτισμική, κάτι το οποίο συντελέστηκε κατά τη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας, επέφερε σημαντικές αλλαγές σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής ζωής της χώρας.

Τα προβλήματα που προέκυψαν από την πολυπολιτισμικότητα και την αλληλεπίδραση των διαφόρων μειονοτικών ομάδων μέσα στην ίδια χώρα δεν είχαν μια ενιαία και οικουμενική αντιμετώπιση. Αντίθετα, τόσο σε επίπεδο εκπαιδευτικής όσο και ευρύτερα κοινωνικής πολιτικής, υπήρξαν αρκετές προσεγγίσεις οι οποίες μπορούν να συνοψιστούν σε πέντε κύρια μοντέλα (Μάρκου, 1996: 1 · Γεωργογιάννης, 1999: 45-56): *το αφομοιωτικό, το μοντέλο ενσωμάτωσης, το*

πολυπολιτισμικό, το αντιρατσιστικό και το διαπολιτισμικό μοντέλο (Νικολάου, 2000: 119).

Το αφομοιωτικό μοντέλο: Κυριάρχησε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '60 με κυριότερο χαρακτηριστικό του την «ανυπαρξία των εθνικών ή φυλετικών χαρακτηριστικών» των μελών των μεταναστευτικών ομάδων και την ολοκλήρωση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων με «την πλήρη αποδοχή των πολιτισμικών προτύπων της κοινωνίας υποδοχής» (Gordon, 1964: 71, όπως αναφέρεται στο Μάρκου, 1996: 6). Στην εκπαιδευτική, δηλαδή, πρακτική έχουμε εφαρμογή μέτρων με στόχο τη γρήγορη απορρόφηση των παιδιών των εθνοτικών / πολιτισμικών ομάδων από τον κυρίαρχο πολιτισμό. Συνεπώς ακολουθείται μονογλωσσική και μονοπολιτισμική προσέγγιση και προωθείται η «πρωτοκαθεδρία» του κυρίαρχου πολιτισμού.

Το μοντέλο ενσωμάτωσης: Εφαρμόστηκε μέχρι το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '60 ως συμπληρωματική φιλοσοφία και πρακτική του αφομοιωτικού μοντέλου. Αναγνωρίζεται η πολιτισμική ετερότητα, ο σεβασμός και η ανεκτικότητα των «άλλων» και αφορά πλευρές που δεν είναι ουσιαστικές στη διαμόρφωση της κοινωνίας (θρησκεία, ήθη-έθιμα, παραδόσεις, εορτές, κτλ.) – (Γεωργογιάννης, 1999: 47). Σχεδιάζονται και εφαρμόζονται περισσότερο λεπτομερή προγράμματα, χωρίς ωστόσο να υπάρχει ουσιαστική αλλαγή στη στάση και νοοτροπία της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Το πολυπολιτισμικό μοντέλο: Παρουσιάστηκε στη δεκαετία του '70 στις Η.Π.Α., στην Ευρώπη και την Αυστραλία. Η κυρίαρχη αρχή του, η οποία διαχέεται στα αναλυτικά σχολικά προγράμματα και βιβλία, είναι ότι η γνώση των πολιτισμών των άλλων θα περιορίσει τις προκαταλήψεις και την άγνοια, που οδηγούν στο ρατσισμό (Μάρκου, 1996: 15).

Το αντιρατσιστικό μοντέλο: Αναπτύχθηκε γύρω στα μέσα και τέλος της δεκαετίας του '80 και στηρίχτηκε στην έννοια του «θεσμικού ρατσισμού»: δηλ. στη διαφορετική μεταχείριση των μελών των ομάδων μέσα από τους κρατικούς θεσμούς (νόμους, διατάγματα, κτλ.) – (Κάτσικας – Πολίτου, 1999: 44). Για την εξάλειψη του ρατσισμού κρίνεται απαραίτητη η αλλαγή των δομών κράτους και κοινωνίας (Μάρκου, 1996: 22).

Το διαπολιτισμικό μοντέλο: Το συναντούμε στη δεκαετία του '80 κατά κύριο λόγο στην Ευρώπη. Ενώ θεωρείται- κατά κάποιο τρόπο- εξέλιξη του πολυπολιτισμικού μοντέλου, εν τούτοις διαφέρει σημαντικά, γιατί δεν απευθύνεται μόνο στα διαφορετικά παιδιά, αλλά στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού: γηγενείς, αλλοδαπούς, παλιννοστούντες. Ορίζεται ως μια «διαλεκτική σχέση, διαδικασία αναγνώρισης και συνεργασίας ανάμεσα σε άτομα διάφορων εθνικών/ μεταναστευτικών ομάδων» (Μάρκου, 1997: 271 · Γεωργογιάννης, 1999: 50).

Εκτός, όμως, από την εκπαίδευση υπάρχουν και άλλοι χώροι (επιχειρήσεις, μέσα μαζικής επικοινωνίας κτλ.), όπου η *διαπολιτισμική θεωρία* μπορεί να αναδειχθεί σε ένα σημαντικό εργαλείο τόσο ανάλυσης όσο και δράσης μέσα σε μια κοινωνία της οποίας ο ιστός συντίθεται πλέον από πολλούς και διαφορετικούς μεταξύ τους πληθυσμούς. Και αυτό αποτελεί μια αλλαγή εξίσου σημαντική με την άφιξη των νέων τεχνολογιών και των λεωφόρων των επικοινωνιών (και τηλεπικοινωνιών) με τις οποίες ασχολούνται όλοι τελευταία (Νικολάου, 2000: 135).

Το ελληνικό εκπαιδευτικό μοντέλο / σύστημα

Η Ελλάδα πλέον θεωρείται χώρα υποδοχής μεταναστών λόγω της αυξανόμενης εισροής αλλοδαπών από τις χώρες της Μέσης Ανατολής, την Αλβανία και μια μαζική μετανάστευση Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση.

Η ελληνική πολιτεία, παρά το γεγονός ότι είχε να επανεντάξει παιδιά παλιννοστούντων, κυρίως από τη Δυτική Ευρώπη, δεν διαμόρφωσε μέχρι σήμερα κάποια ενιαία πολιτική ένταξης των ατόμων που προέρχονται από άλλα πολιτισμικά πλαίσια (Κανακίδου & Παπαγιάννη, 1998: 83). Το ίδιο συνέβαινε και συμβαίνει και για τα παιδιά που έρχονταν και εξακολουθούν να έρχονται από διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον.

Γι' αυτό και το *εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα* αρχικά εκδήλωνε έντονες *αφομοιωτικές* και «*συμμορφωτικές*» πιέσεις (Μάρκου, 1996: 29). Τα τελευταία χρόνια – ειδικότερα από το 1995 και έπειτα - ακολουθεί μια *συστηματική* προσπάθεια ένταξης των αλλοδαπών μαθητών στο κυρίαρχο σύστημα εκπαίδευσης. Με τον όρο «*ένταξη*» δεν εννοούμε την παθητική διαδικασία, που συναρτάται άμεσα με την αφομοίωση του μετανάστη, αλλά «την ενεργητική

διαδικασία μεταλλαγής της πραγματικότητας με την πρόσληψη νέων στοιχείων που εισάγει ο ίδιος» (Μουσούρου, 1991: 113).

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων πραγματοποιούνται από ποικίλους εσωσχολικούς και εξωσχολικούς φορείς διεργασίες, όπως:

Από το Υπ.Ε.Π.Θ.(και σε συνεργασία με διοικητικούς & επιστημονικούς φορείς του):

1. Με τις διατάξεις του Ν. 2413/96 που αφορά την «Ελληνική παιδεία στο εξωτερικό, τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», μετατρέπονται τα δημόσια σχολεία σε *σχολεία διαπολιτισμικής εκπαίδευσης* (άρθρα 34 και 35) στα οποία «εφαρμόζονται τα προγράμματα των αντίστοιχων δημόσιων σχολείων, τα οποία προσαρμόζονται στις ιδιαίτερες εκπαιδευτικές, κοινωνικές, πολιτιστικές ή μορφωτικές ανάγκες των μαθητών τους» (άρθρο 34 παρ. 2). Στα σχολεία αυτά χρησιμοποιούνται δίγλωσσα προγράμματα με πρώτη γλώσσα την *αγγλική* ως μέσο συνεννόησης και όχι την *ελληνική*.
2. Καθιερώνεται ο θεσμός των *Τμημάτων Υποδοχής (Τ.Υ.)* ως παράλληλων βοηθητικών τάξεων και των *Φροντιστηριακών Τάξεων (Φ.Τ.)* με το Ν. 1404/1983 άρθρο 45 «για την ομαλή προσαρμογή στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας παλιννοστούντων μαθητών, τέκνων Ελλήνων μεταναστών». Με το άρθρο 2 του Ν. 1894/1990 προστίθεται στη διάταξη «ή τέκνων επαναπατριζόμενων Ελλήνων» και με την υπουργική απόφαση Φ. 2/378/Γ1/1124, ΦΕΚ 930 τ. β' 14-12-1994, ρυθμίζεται η φοίτηση και αλλοδαπών μαθητών από μερικούς μήνες έως και δύο (2) διδακτικά έτη. Σήμερα η ίδρυση και λειτουργία των *Τμημάτων Υποδοχής (Τ.Υ.)* και των *Φροντιστηριακών Τάξεων (Φ.Τ.)* καθώς και επιμέρους θεμάτων, που αφορούν τη διαπολιτισμική εκπαίδευση ρυθμίζονται από την αρ. Φ10/20/Γ1/708/7-9-1999 απόφαση του Υπουργού Παιδείας με την έκδοση της οποίας παύει να ισχύει η προηγούμενη.
3. Εκπονούνται διαπολιτισμικά προγράμματα με τη συμβολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:

1. Συγγράφονται *ειδικά εγχειρίδια* από ομάδες εκπαιδευτικών τόσο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (Π.Ι.) όσο και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων σύμφωνα με τις αρχές διδασκαλίας των «ζωντανών γλωσσών», που αποτελούν το αναγκαίο διδακτικό υλικό για τις *Τάξεις Υποδοχής (Τ.Υ.)* και τα *Φροντιστηριακά Τμήματα (Φ.Τ.)*. Περιλαμβάνονται βιβλία για δύο επίπεδα μαθητών, αρχαρίων - Α' επιπέδου και προχωρημένων - Β' επιπέδου: Για αρχαρίους μικρών (Β' - Γ') τάξεων και μεγάλων (Δ' - Ε' - ΣΤ') τάξεων. Στους *αρχαρίους των μεγάλων τάξεων* προσφέρονται για διδασκαλία τα βιβλία του μαθητή: «*Ανοίγω το Παράθυρο 1*» (τεύχη α' και β') συνοδευόμενα από τα τετράδια εργασιών του μαθητή (ένα για κάθε τεύχος) και το βιβλίο για το Δάσκαλο και το «*Γεια σας, παιδιά*» β' τεύχος, Τμήμα Β' του Π.Τ.Π. Ιωαννίνων με το αντίστοιχο τετράδιο εργασιών και βιβλίο του Δασκάλου, που έχουν συγγραφεί για τα ελληνόπουλα της Γερμανίας. Στους *προχωρημένους* τα βιβλία «*Ανοίγω το Παράθυρο 2*» (τεύχη α' και β'), «*Μαθαίνω Ελληνικά 2*» (τεύχη α' και β') και βιβλίο του Δασκάλου, που έχει συγγραφεί για τα ελληνόπουλα της Αμερικής. Συγχρόνως διδάσκονται, για γνωριμία με τον πολιτισμό της Ελλάδας και την Ιστορία της, τα εγχειρίδια «*Ελληνικός Πολιτισμός 1*» και «*Ελληνικός Πολιτισμός 2*» (με τα τετράδια εργασιών).
2. Παράλληλα συντάσσεται *Αναλυτικό Πρόγραμμα της διδασκαλίας της ελληνικής* σε παλιννοστούντες μαθητές.
3. Για τη μεθόδευση της διδασκαλίας της Ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας στη Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση αντίστοιχα, εκδίδονται *φυλλάδια με οδηγίες για επιλογή της ύλης* από τα σχολικά εγχειρίδια «*Νεοελληνική Γλώσσα*» και προτάσεις για τη σωστή οργάνωση και λειτουργία των Τάξεων Υποδοχής (Μάρτιος 1999). Για τον ίδιο σκοπό και για τη διευκόλυνση των εκπαιδευτικών εκδίδεται και τρίτο *φυλλάδιο με τα προβλήματα κοινωνικής και σχολικής ένταξης* παιδιών παλιννοστούντων ομογενών (Μάρτιος 1999).
4. Σε σύντομο χρονικό διάστημα το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (Π.Ι.) πρόκειται να εισαγάγει καινοτόμα προγράμματα για νέα προσέγγιση στους τρόπους διδασκαλίας. Το καινούριο στοιχείο είναι ότι εισάγει στην υποχρεωτική εκπαίδευση την παράμετρο της *διαθεματικής προσέγγισης*. Είναι ένας τρόπος για να διατηρηθεί η αυτονομία των μαθημάτων, ενώ ταυτόχρονα συνδέονται και οριζόντια μεταξύ τους μέσα από διαθεματικές έννοιες και δραστηριότητες (καλύπτοντας ένα 10% του

χρόνου στο τέλος κάθε ενότητας), προσφέροντας στο μαθητή τη δυνατότητα ολιστικής μάθησης.

5. Εφαρμόζεται πιλοτικά και επεκτείνεται σε χιλιάδες σχολεία της υποχρεωτικής εκπαίδευσης το *Πρόγραμμα της Ευέλικτης Ζώνης (Ε.Ζ.)*, μια μορφή διαθεματικής προσέγγισης, όπου καταργείται η αυτονομία των μαθημάτων και τη θέση τους παίρνει ένα θέμα ή ζήτημα (το οποίο προϋποθέτει την εφαρμογή ενεργητικών, συνεργατικών, διεπιστημονικών *σχεδίων εργασίας* - "project"). Πάνω στη νέα φιλοσοφία, η οποία συνδέεται με βιώματα της καθημερινής πολυδιάστατης κοινωνικής πολυπολιτισμικής πραγματικότητας, θα γραφτούν όλα τα καινούρια βιβλία για το Δημοτικό και το Γυμνάσιο.

Από άλλους φορείς:

Υπάρχουν και άλλοι φορείς οι οποίοι ασχολούνται με θέματα εκπαιδευτικής στήριξης μειονοτικών / εθνοπολιτισμικών ομάδων, όπως το Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας (Ε.Ι.Ν.), το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (Κ.Ε.Γ.), η Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης (Γ.Γ.Λ.Ε.), κ.ά. (Νικολάου, 2000: 116-117), η οποία μετονομάζεται σε *Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων*.

Συμπέρασμα

Είναι προφανές ότι οι συχνότεροι λόγοι που οδηγούν τους ανθρώπους να εγκαταλείψουν τις πατρίδες τους συνδέονται με γεγονότα που απειλούν την επιβίωσή τους, όπως οι πόλεμοι, οι πολιτικές διώξεις, οι προκαταλήψεις, τα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα κτλ. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται την *πολυπολιτισμική σύνθεση* των χωρών στις οποίες μεταναστεύουν.

Εδώ, χρειάζεται να τονιστεί ότι πολλές χώρες είναι από τη σύστασή τους πολυπολιτισμικές (Η.Π.Α., Καναδάς), ενώ σε κάποιες άλλες η πολυπολιτισμικότητα είναι αποτέλεσμα οικονομικής μετανάστευσης (Γερμανία, Σουηδία, κτλ.).

Η αντιμετώπιση της πολιτισμικής διαφορετικότητας ποικίλλει από χώρα σε χώρα, ανάλογα με την κουλτούρα και την κυρίαρχη ιδεολογία της. Ωστόσο, στη Δύση τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια όλο και μεγαλύτερη τάση για την ισότιμη και απροκατάληπτη αντιμετώπιση των ατόμων με διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα. Η θέση αυτή, την οποία συνηθίζουμε να αποκαλούμε «*διαπολιτισμικότητα*,» ιστορικά δεν είχε πάντα την ίδια εμβέλεια (Νικολάου, 2000:287).

Αυτό συνέβη και στη χώρα μας. Η Ελλάδα από χώρα εξαγωγής μεταναστών έγινε χώρα υποδοχής μεταναστών κυρίως στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η πολυπολιτισμικότητα δεν προέκυψε με τον ερχομό των αλλοδαπών μεταναστών, αλλά προϋπήρχε πάντα μέσα στον κοινωνικό ιστό. Απλά, τώρα είναι πιο ορατή και χρειάζεται να δοθούν *άμεσες* και *καίριες λύσεις*, πριν φοιτήσει στα σχολεία και η *δεύτερη γενιά οικονομικών μεταναστών*.

Η είσοδος των αλλοδαπών μαθητών στο *ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα* αποτελεί μια εξαιρετική ευκαιρία για *επαναπροσδιορισμό του ρόλου του σχολείου* και ουσιαστική αλλαγή και επιστροφή στις ανθρωπιστικές του αξίες (Νικολάου, 2000: 290).

Βιβλιογραφία

- Γεωργογιάννης, Π. (1999). Μαθήματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Αθήνα: Gutenberg.
- Γκόβαρης, Χ. (2004). Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, έκδοση 2^η, Αθήνα: Ατραπός.
- Κανακίδου, Ε. & Παπαγιάννη, Β. (1998). Διαπολιτισμική Αγωγή, έκδοση 4^η, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κάτσικας, Χ. & Πολίτου, Ε. (1999). Τσιγγάνοι, μειονοτικοί, παλιννοστούντες και αλλοδαποί στην ελληνική εκπαίδευση: Εκτός «τάξης» το διαφορετικό, πρόλογος: Β. Αλεξίου. Αθήνα: Gutenberg.
- Μάρκου, Π. Γ. (1996). Προσεγγίσεις της Πολυπολιτισμικότητας και η Διαπολιτισμική εκπαίδευση – Επιμόρφωση των εκπαιδευτικών. Αθήνα: Υπ.Ε.Π.Θ. – Γ.Γ.Λ.Ε.
- Μάρκου, Π. Γ. (1996). Η πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής κοινωνίας, η διαδικασία διεθνοποίησης και η αναγκαιότητα της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Αθήνα: Υπ.Ε.Π.Θ. – Γ.Γ.Λ.Ε.
- Μάρκου, Π. Γ. (1997). Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, τόμος Ι. Αθήνα: αυτοέκδοση.

- Μίλεση, Χ. & Πασχαλιώρη, Β. (2003). Η εκπαιδευτική πολιτική της Γερμανίας, Αγγλίας και Ελλάδας στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 8, 82-96.
- Μουσούρου, Λ. (1991). Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Αθήνα: Gutenberg.
- Νικολάου, Γ. (2000). Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο Δημοτικό Σχολείο – Από την «ομοιογένεια» στην πολυπολιτισμικότητα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα